

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)*

Показано гостру політичну боротьбу навколо зміни керівництва ВУАН, висвітлюється роль у ній академіка М. С. Грушевського.

Падіння «бастиону»

Рішення Політбюро ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН протягом трьох наступних місяців, прийняте в березні 1927 р., свідчило про чергову рішучу спробу вищого партійного керівництва оволодіти академічним «бастионом»¹. Для нового наркома освіти УСРР Скрипника це стало відповідальним завданням. Наприкінці березня він виїхав до Києва, щоб детально ознайомитися з становищем в академії, зустрівся з представниками місцевих партійних та радянських органів, вів бесіди з Грушевським та Крипським про пошук шляхів оновлення ВУАН, зокрема прийняття її нового статуту, можливі зміни в керівництві.

Це ж коло питань обговорювалося на спільному зібранні академіків 31 березня за участю Скрипника та представника Укрголовнауки Левицького. Однак відвертої розмови не вийшло. Академіки приглядалися до нового наркома. Взяв слово й Грушевський, але торкнувся питань на перший погляд другорядних — незадовільної роботи Держвидаву, повільного видання історичної літератури, переведення до Києва академіка К. Й. Студинського**, звільнення із заслання академіка К. В. Харламповича*** тощо. Перше знайомство наркома з академічним товариством відбулося, і він переконався, що зміни в статуті та складі президії викличуть впертий опір останнього, а також, що серед визначних учених лише Грушевський може розглядатися як кандидат на посаду президента ВУАН. Не залишалося сумнівів у Скрипника і в тому, що рішучі противники «комунізації» академії в її керівництві об'єднувалися навколо Єфремова.

На арені боротьби за оволодіння академією в цей час з'явилася ще одна дійова особа: Ю. І. Озерський — голова Укрнауки. Працівник агітпропу ЦК КП(б)У, колишній боротьбист, він замінив на цій посаді проф. Яворського, який перейшов на наукову роботу. Ця заміна, на наш погляд, пояснювалася не досить ревним втіленням у життя Яворським лінії на оновлення керівництва ВУАН. Талант історика, хоч і офіційного, брав у ньому гору над чиновником, а намір потрапити до кола академіків утримував від загострення відносин як з Грушевським, так і з Єфремовим та Крипським.

Негативне ставлення до Грушевського з боку офіційних кіл, викликане ювілейними урочистостями, додалося досить повільно. Незважаючи на підтвердження бажаності його кандидатури на посаді пре-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 5, 7.

¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 3, арк. 180.

** Академік К. Й. Студинський працював у Львові, очолював Наукове товариство ім. Шевченка, послідовно підтримував Грушевського, тому його переїзд до Києва значно зміцнив би позиції останнього.

*** Академік ВУАН К. В. Харлампович — відомий фахівець з історії освіти, висланий у січні 1924 р. за рішенням Особливої наради ОДПУ в Тургай Актюбинської області (ЦДІА УСРР, ф. 1235, оп. 1, спр. 855, арк. 10).

зидента ВУАН, відділ друку ЦК КП(б)У спочатку не включив вченого до числа авторів матеріалів з історії України для «БСЭ». Лише у травні, коли з ряду причин підготовка таких статей затрималася, до цієї групи ввели Грушевського та Слабченка².

Весна 1927 р. ознаменувалася дальшим ускладненням відносин Грушевського з Єфремовим та Кримським. Наміри керівництва республіки щодо кандидатури майбутнього президента їм були добре відомі. Як і раніше, вони відкидали непомірні вимоги Грушевського, а при нагоді намагалися ущемити його матеріально. На засіданнях відділу чи спільних зібраннях він неодноразово порушував питання про необґрунтовані обмеження співробітників його кафедри при замовленні наукової літератури, виданої за кордоном, ліміти на випуск журналу «Україна» тощо. Керівники академії звинувачували Грушевського у непомірних запитах, безпідставному перебільшенні потреб Історичної секції і т. д. Не знаходили підтримки його пропозиції про переведення акад. Студинського до штату відділу, збільшення платні братові Олександрові — директорові історико-географічної комісії тощо.

Протоколи спільних зібрань академіків цього періоду рясніють протестами Грушевського, його заявами про «осібну думку» з багатьох питань. Не завжди коректно діяв і Михайло Сергійович. Зокрема, коли президія академії добилася передачі будинку по вул. Володимирській, 35 у розпорядження Історико-філологічного відділу ВУАН, він хотів, щоб там розмістилася тільки Історична секція. На загальних зборах 6 червня 1927 р. обговорення цього питання набуло такої гостроти, що Липський і Кримський залишили їх, протестуючи проти дій Грушевського.

Тим часом Наркомос форсував підготовку і апробацію нових документів ВУАН. Проект її статуту обговорювали співробітники академічних інститутів. Як і минулого разу, ідея створення п'яти відділів замість трьох не знайшла підтримки академіків. Заперечували вони й проти головної новації — розширення загальних зборів за рахунок представників наркомату освіти, громадських організацій тощо.

Обговорення нових документів проходило в наелектризованій політичній атмосфері. У ніч з 15 на 16 червня 1927 р. Київське ДПУ провело ряд обшуків і арештів, зокрема, у Л. Черняхівської, В. Шемета, Ю. Черкаського. Заходили чекісти й на вул. Паньківську до Грушевського. Але трусу не вчинили: чи не наважилися, чи господар пред'явив охоронну грамоту за підписом самого Балицького, видану ще у 1924 р. Однак у зв'язку з скаргою Грушевського вже наступного дня Скрипник порушив це питання на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, і пояснення довелося давати тому ж Балицькому. Визначений термін підготовки до реорганізації академії закінчувався, але провести її так і не вдалося. 10 червня 1927 р. Політбюро черговий раз обговорило це питання і зобов'язало Скрипника терміново розіслати проект статуту і матеріали до перевиборів президії ВУАН³. Настала пора академічних канікул, й вибори та інші заходи знову довелося перенести.

Слід зазначити, що, враховуючи значення наукових установ у реалізації планів технічного переозброєння промисловості, розвитку народного господарства, керівництво республіки дбало не тільки про реорганізацію президії академії, але й про зміцнення її матеріально-технічної бази. Саме в цей час у складі ВУАН було створено Комісію по вивченню продуктивних сил України, влітку 1927 р. на 65 одиниць збільшилися штати академії, а її бюджет за останні роки зріс майже втричі. Отримала вона і додаткові приміщення, відкрився Будинок учених по вул. Пушкінській. Проте підрозділам, очолюваним Грушевським, нічого не дісталось. Керівництво президії мотивувало своє рі-

² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2493, арк. 44.

³ Там же, оп. 6, спр. 123, арк. 110.

шення тим, що у нього 12 співробітників, а є академіки, у яких по 1—2 чол. Грушевський і не сподівався на милість Єфремова, а постійно добивався у різних інстанціях виділення коштів для Історичної секції. Його посланці побували у Харкові, Москві і дещо «вибили», зокрема, кошти на тривалі відрядження співробітників кафедри, археографічної комісії до архівних установ Москви та Ленінграда.

В цей час, наприклад, М. П. Петровський працював у Москві у сховищі стародавніх актів, готуючи до друку літопис Самовидця, В. Д. Юркевич, В. С. Єфимовський — в архівах Посольського приказу⁴. Однак рутинна праця кількох науковців суттєво стримувала здійснення задуманих Грушевським публікацій документальної спадщини українського народу. У вересні 1927 р. він звернувся до завідуючого Центральним архівним управлінням УСРР М. А. Рубача з проханням добиватися повернення Академії наук рукописів та архівних документів, вивезених з України. Обережний і хитруватий Рубач відповів, що справа це «складна через суперечність декрету про єдиний державний архівний фонд» і обіцяв повернутися до неї після святкування десятих роковин Жовтня, а потім пустив це на самоплив⁵.

Правою рукою Грушевського при вирішенні питань науково-організаційної роботи був Ф. Савченко, який фактично виконував обов'язки помічника академіка і секретаря редакції журналу «Україна». Наприкінці 1927 р. він виїхав до Харкова і перебував там деякий час, розв'язуючи фінансові проблеми кафедри. Він побував на прийомі в зав. Укрнаукою Озерського, заступників наркома освіти Приходька і Ряппа, у самого Скрипника. Ці зустрічі він використовував і для інформації керівництва Наркомосу. У листі до Грушевського Савченко описував тривалу розмову з Скрипником про академічні справи, майбутнє переобрання складу президії. Намагався він добитися прийому в Кагановича, але побував лише у секретаря ЦК КП(б)У Корнюшина. У відповідь на його інформацію про утиски з боку президії ВУАН той нібито відповів, що «вони забагато знають про Єфремова, і академія у нього в руках не залишиться»⁶.

Кінець 1927 р. для ЦК КП(б)У видався надзвичайно напруженим. У низових парторганізаціях відбувалася звітно-виборна кампанія, йшла підготовка до Х всеукраїнського та XV всесоюзного партз'їздів. Паралельно проводилися заходи по «розвінчання» троцькістської опозиції (ці питання розглядалися на пленумах ЦК КП(б)У 13—14 та 27—28 жовтня). Тільки у грудні Політбюро ЦК КП(б)У знову зайнялося академічними справами.

Всю осінь Грушевський не припиняв боротьби з керівництвом академії за розширення штатів, збільшення фінансування, виділення нових приміщень, навіть написав у Харків листа-скаргу про утиски його наукових співробітників. Його продовжував підтримувати Тутківський, який не тільки вступив до партії, але й був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У і членом ВУЦВК.

Продовжуючи «адміністративно-ділове» протиборство проти Єфремова та Кримського, Грушевський почав усвідомлювати, що це не додає йому авторитету в середовищі академіків, від яких у кінцевому підсумку залежало його обрання президентом ВУАН. Він дає зрозуміти своїм супротивникам, що готовий зробити зустрічні кроки. Ці незначні зміни у стосунках двох угруповань не пройшли повз увагу офіційних властей. Вже 13 грудня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь Скрипника про становище у ВУАН. У проекті постанови зазначалося: «Визнати неприпустимим утворення єдиного фронту між Грушевським, Єфремовим і Кримським». Цей текст згодом був ухвалений в іншій редакції, однак свідчив про серйозну стурбованість вищого

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 692, арк. 1, 8.

⁵ Там же, спр. 723, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 731, арк. 1—6.

партійного керівництва можливістю об'єднання двох груп. Це, безперечно, значно ускладнило б проведення реорганізації ВУАН. До Києва було направлено вказівку не поспішати з урегулюванням конфліктної ситуації між сторонами⁷.

В останній день 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про академію. У роботі засідання взяв участь секретар ЦК ВКП(б) В. М. Молотов. Його приїзд був викликаний ускладненнями з виконанням планів хлібозаготівель, а також проблемами будівництва Дніпрельстану. На доповідь Скрипника Політбюро ухвалило розгорнуте рішення, в якому деталізувалися дії Наркомосу та Київського окрпарткому щодо проведення реорганізації ВУАН.

Одним з принципово нових моментів стало положення про небажаність надання переваг жодному з угруповань. Одночасно вказувалося на «неприпустимість панування в академії групи Єфремова—Кримського», підкреслювалася необхідність усунення Єфремова з керівних органів ВУАН. Щоб певною мірою урівноважити вплив обох груп, намічалось ввести до президії Грушевського і Кримського з умовою, що останній не займатиме посади неодмінного секретаря. Ставилось завдання розширити склад президії за рахунок науковців, які у минулому не проводили антирадянську діяльність, лояльні до партії і Радянської влади, по можливості непричетні до боротьби в академії. Як бачимо, політичне керівництво республіки відмовилося від наміру висунути Грушевського на посаду президента ВУАН. Крім сумнівів у здатності колишнього голови Центральної Ради повністю прийняти Радянську владу, додалися побоювання його можливого блоку з Єфремовим. До того ж не було ніякої впевненості, що академіки проголосують за Грушевського. Почався пошук сторонньої людини.

За таких обставин на посаду президента вирішили запросити відомого вченого-епідеміолога, академіка ВУАН Д. К. Заболотного, який працював у Ленінграді, і в разі його згоди неодмінним секретарем рекомендувати академіка Багалія. При виборах планувалося повністю використати надане Наркомосові постановою РНК УСРР право: провести затвердження обраних академіків, виключивши з їх числа вороже настроєних до Радянської влади; схвалити правила та інструкцію про роботу ВУАН; спільне зібрання замінити Радою; замість таємного ввести відкрите голосування тощо. Наркомосові УСРР доручалося створити комісію, яка б детально зайнялася підготовкою перевиборів до ВУАН, призначених на січень 1928 р.⁸

Рішення Політбюро ЦК КП(б)У вже 2 січня було доведено до відома академіків. Спільне зібрання без ентузіазму зустріло ліквідацію академічних «вольностей». Воно не погодилося з твердженням про те, що загальні збори є незаконним органом, але дійшло висновку, що їх можна назвати й Радою ВУАН. Було вирішено також вилучити з протоколу попереднього засідання постанову про те, щоб не відзначати ювілей Тутківського й не створювати комісію по заяві Грушевського.

На основі наведених вище фактів Озерський зробив висновки про взаємні поступки і подальше зближення позицій академічних угруповань. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Медведєва він пропонував негайно відрядити до Києва авторитетну комісію для обстеження стану справ в академії, про її прибуття повідомити в пресі, показати незадоволення громадськості чварами в середовищі академіків. Зокрема, група харківських учених (проф. Синявський, проф. Плевако та інші) мала звернутися до Наркомосу і президії академії з вимогою покласти край конфліктам. Серед цих протестуючих був і наближений колись до Грушевського Чечель⁹.

⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 123, арк. 190.

⁸ Там же, спр. 122, арк. 83—84.

⁹ Там же, оп. 20, спр. 2705, арк. 1—3.

13 січня 1928 р. Каганович підписав постанову про склад комісії по вивченню роботи ВУАН, до якої ввійшли Озерський (голова), Левицький, Білий (ЦК профспілки працівників освіти)¹⁰. Члени комісії збирали довідки, вивчали звіти, але в основному цікавилися настроями академіків, займалися підготовкою громадської думки щодо складу майбутньої президії. Один з академіків передав Єфремову, що Озерський прагнув дізнатися про ставлення останнього до такого її складу: Тутківський — президент, Плотников — віце-президент, Симінський — неодмінний секретар. Єфремов кваліфікував цю трійцю як «комісар-ослухняну».

Комісія працювала майже два тижні, вникаючи в усі деталі академічного життя. Керівництво ВУАН пересвідчилося, що це не чергова перевірка, яких було чимало. Єфремов з жалем визнавав: «Під час найдужчого натискання з Харкова ми не можемо навіть організовану, єдину волю напасникам протиставити, не маємо спільної думки, навіть мови однієї не виробили». Наприкінці січня Озерський з матеріалами комісії виїхав до Харкова. Робота над їх доопрацюванням продовжувалася, і лише 18 лютого Політбюро ЦК КП(б)У заслухало результати перевірки¹¹.

Комісія констатувала, що президія ВУАН у своїй діяльності не керувалася статутом, затвердженим у 1921 р. РНК УСРР, а фактично працювала за регламентом гетьманських часів. В її матеріалах містилися численні зауваження щодо наукової, організаційної та господарської діяльності академії. Проте найбільший інтерес становив розділ «Політичні висновки», в якому зроблено спробу показати розстановку політичних сил в академічному середовищі. Засилля реакційних елементів у ньому пояснювалося тим, що у ВУАН прийшла стара університетська професура, а також «націоналістично-демократичні сили» з Наукового товариства ім. Шевченка. З поверненням Грушевського з-за кордону виникла інша течія, яка відображала інтереси українського «демократичного» і «соціалістичного» націоналізму. Вона протиставила себе керівному в академії блоку «російських монархічних та українсько-буржуазних націоналістичних елементів». Все життя ВУАН проходило під знаком боротьби цих двох течій.

Автори записки обґрунтовували класові корені цих течій. На їх думку, українська «націоналістично-соціалістична, демократична» течія Грушевського спиралася на кола дрібної міської міщанської інтелігенції та нові сили дрібнобуржуазного куркульства під напіврадянськими гаслами самостійної, незалежної, соціалістичної України. Група Єфремова — Кримського розраховувала на куркульську буржуазію та стару українську буржуазну інтелігенцію під гаслами «чисто буржуазної української державності».

Далі йшлося про зв'язки цієї течії із «закордонною українською контрреволюцією», «західноукраїнським фашизмом», «російською антирадянською буржуазією» і т. д.¹²

Соціально-класова характеристика течій, масштаби їх впливу на певні верстви населення були явно гіперболізовані. Есерівське минуле Грушевського, напівкадетське — Єфремова проектувалося на тогочасну ідейно-політичну ситуацію, штучно пов'язувалося з певним соціальним середовищем. Обидві течії характеризувалися як антирадянські, а єфремівська — як відверто ворожа. Безперечно, Єфремов неприязливо ставився до Радянської влади, але його зв'язки із зарубіжними «контрреволюційними організаціями», з російськими «кадетсько-правими (включно до монархістів)» колами були надуманими. Єфремов мав вплив на обмежену інтелігентську аудиторію, його літературознавчі дослідження були відомі головним чином фахівцям. Вплив Грушев-

¹⁰ Там же, арк. 9.

¹¹ Там же, арк. 10.

¹² Там же, оп. 6, спр. 6, арк. 148—159.

ського як відомого історика був набагато більшим, але останнім часом його популярні праці не перевидувалися.

У внутріакадемічному житті Єфремов і Кримський кваліфікувалися як «самовладна диктаторська група», що створила атмосферу деспотизму, затхлості, інтриганства, дала рішучу відсіч намаганням групи Грушевського — Тутківського захопити керівні позиції в академії. Тут же містилася й оцінка дій колишнього керівництва Наркомосу (зокрема Шумського) як «невизначена, нерішуча і фактично безпринципова».

Далі пропонувалася лінія поведінки стосовно обох груп — боротьба проти їх гегемонії, недопущення жодної «із двох ворожих Радвладі» до керівництва ВУАН. Вихід з даної ситуації автори записки вбачали у висуненні на керівну роботу людей, не зв'язаних з груповою боротьбою, роз'ясненні політиканства, групових претензій на владу в академії. Як і раніше, ставилося завдання усунути Єфремова з президії «за всяку ціну». Закінчувалася записка викладом конкретних заходів щодо строків і порядку перевиборів, розширення складу президії і Ради ВУАН. Ставилися питання про зміцнення її матеріальної бази, збільшення асигнувань, організацію відзначення 10-річчя академії тощо¹³.

Політбюро ЦК КП(б)У схвалило доповідь Скрипника, а також пропозиції щодо кандидатур до майбутньої президії. Наркомосові і РНК УСРР доручалося розглянути це питання «у радянському порядку», а також виділити 100 тис. крб., в тому числі частину з них валютою, для створення лабораторії академіка Заболотного у зв'язку з його згодою очолити ВУАН¹⁴.

На початок березня 1928 р. було призначено засідання колегії Наркомосу для розгляду питання про підсумки перевірки академії. Рішучий намір змінити керівництво ВУАН став очевидним. У зв'язку з цим Єфремов і Кримський перед від'їздом до Харкова провели приватні збори академіків і намітили альтернативний склад президії: Воблий — президент, Шмальгаузен та Птуха — віце-президенти, Кримський — неодмінний секретар. Грушевський підтримав цю пропозицію і лише Тутківський був проти.

Обговорення даного питання на колегії Наркомату освіти Єфремов оцінив як найчорніші дні у його житті. 14 березня було проведено другу нелегальну нараду академіків, яка не прийняла ніякого рішення. Грушевський та Тутківський на неї не прийшли. Про ці таємні зібрання незабаром стало відомо Скрипникові, на думку Єфремова, з доносу Симінського.

В середині квітня Секретаріат ЦК КП(б)У намітив склад президії ВУАН, до якого ввійшли Заболотний, Симінський, Грушевський, Кримський і Корчак-Чепурківський. Через кілька днів ці кандидатури були погоджені у Політбюро ЦК КП(б)У. Скрипнику і Любченкові доручалося запропонувати кандидатури 15 нових академіків, зокрема кількох комуністів. Переобрання президії було заплановано на 3 травня. Наприкінці квітня Озерський з Левицьким проводили копітку і складну роботу серед академіків. Напередодні виборів з Єфремовим зустрічався Заболотний і розповів, як його умовили дати згоду стати президентом, повідомив, що Грушевський від пропонованої посади віце-президента відмовився. Єфремов гідно оцінив цей крок, занотувавши у щоденнику: «Розумна людина — зметукував, що йти по хрунівському списку — значить кінчити самогубством».

3 травня 1928 р. президент ВУАН Липський востаннє відкрив спільне зібрання. Головуючим на ньому обрали колишнього першого керівника академії В. І. Вернадського. На посаду президента було запропоновано одну кандидатуру — Заболотного. За нього віддали голоси 39 чол. при одному, що утримався. На віце-президента висунули дві

¹³ Там же, арк. 159—168.

¹⁴ Там же, оп. 20, спр. 2675, арк. 10.

кандидатури — Воблого і Симінського, але останній взяв самовідвід. На посаду неодмінного секретаря з великою перевагою пройшов Кримський, Корчак-Чепурківський набрав удвічі менше голосів. Ображений Грушевський при голосуванні усіх кандидатур утримувався¹⁵.

Київська газета «Пролетарська правда» подала коротенький звіт про переобрання президії ВУАН, в якому відображено офіційну точку зору на розстановку сил серед академіків. Зокрема, зазначалося, що голосування показало наявність трьох угруповань: перше подачею голосів виявило «політичну демонстрацію проти органів Радянської влади»; друге — не протиставляло себе політиці Наркомосу, але не розібралося у всіх нюансах намірів першої групи; третє — підтримало Наркомос¹⁶.

Вже наступного дня Політбюро ЦК КП(б)У заслухало повідомлення Скрипника про поїздку до Києва, погодилося з обранням Заболотного і Воблого, відповідно, президентом і віце-президентом ВУАН, доручило Наркомосові обґрунтувати рішення про неможливість затвердження Кримського на посаді неодмінного секретаря. ДПУ пропонувалося відновити справу Єфремова* і після попередньої розробки її доповіді про результати. Цим самим було покладено початок сумнозвісній справі «Спілки визволення України».

Намічений план реорганізації академії почав втілюватися у життя. 15 травня Наркомос УСРР схвалив обрання президента і віце-президента й визнав за неможливе утвердження Кримського неодмінним секретарем. Ці обов'язки покладалися на віце-президента¹⁷.

1 червня 1928 р. заступник наркома освіти Приходько та зав. Укрнаукою Озерський офіційно інформували ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН: переобрання її президії, затвердження нового положення про відзначення її десятиріччя. У доповіді на III з'їзді КПЗУ нарком Скрипник, зокрема, порушив питання про становище в академії, де, на його думку, виник блок контрреволюційних українських елементів (Єфремов, Кримський), які стикуються з російськими чорносотенно-кадетськими елементами. Партія і уряд не могли з цим миритися і вжили заходів до того, щоб ВУАН не була «центром ворожих сил»¹⁸.

Нарешті, на десятому році існування академічний «бастіон» було взято, від керма установи усунуто людей, які не сприйняли реалій нової влади, хоч, безперечно, й були видатними представниками національної інтелігенції. Вони тривалий час чинили опір проникненню до академії комуністичної ідеології. Цей процес затягнувся з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, слід враховувати той факт, що основу академічного середовища становила стара буржуазна і демократична інтелігенція. По-друге, принципова, непримиренна позиція Єфремова та досить гнучка політика Кримського — фактичних керманців академії. По-третє, відсутність кадрів нової української радянської інтелігенції. І, нарешті, головне — командно-адміністративна система ще не була готовою розгризти академічний «горішок».

Яку ж роль у цьому тривалому і складному протистоянні відіграв Грушевський? Настільки він «допоміг» офіційній владі в «оволодінні» ВУАН? Перебільшувати його роль у цій справі немає підстав. Хоч, без сумніву, його повернення на Україну тодішнє керівництво республіки розраховувало використати для усунення групи Єфремова — Кримського від керівництва академією. І, як відомо, ці розрахунки певною мірою справдилися. Боротьба між угрупованнями була гострою і несправедливою водночас, не завжди коректною і обґрунтованою. При

¹⁵ Там же, спр. 2705, арк. 11—13.

¹⁶ Пролетарська правда.— 1928.— 6 трав.

* Справа на Єфремова була заведена ще на початку 20-х років. Тоді йшлося про його висилку з України, але на захист академіка виступив Раковський, завдяки чому він дістав змогу продовжувати працювати у ВУАН.

¹⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 14.

¹⁸ Скрипник М. Статті і промови.— Харків, 1931.— Т. 2.— Ч. II.— С. 111.

цьому, незважаючи на певні відмінності у політичних поглядах, вона не була ідейною. Грушевський ближче стояв до Радянської влади, ніж Єфремов, але обидва не сприймали її ні розумом, ні душею.

Проте перший намагався пристосуватися, жити і творити, використовувати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору, в тому числі й за рахунок інших, а другий — терпів, зціпивши зуби, ненавидячи Радянську владу, комуністичну ідеологію всім єством. Групове протиборство об'єктивно ослабляло академічний загал, створювало враження застарілої чвари, давало підстави для оздоровлення атмосфери, зміни керівництва тощо.

Навіть якщо б Грушевський не вів цієї боротьби, зберегти академічну монолітність і стерильність не вдалося б. Об'єктивні умови політичної системи, утвердження марксистської ідеології, керівної, а потім і командної ролі більшовицької партії рано чи пізно привели б до «завоювання» академії. Не тільки ідеологічні фактори, а й потреби соціально-економічного розвитку, технічного переозброєння народного господарства зумовлювали необхідність залучення інститутів ВУАН до соціалістичного будівництва.

«Облога» академії, з періодичними спробами її взяття, тривала кілька років. Її активізація і успішне завершення безпосередньо пов'язані з діяльністю на Україні Кагановича. За стосунками з академією наркомів освіти, секретарів ЦК КП(б)У, функціонерів середньої ланки його постать проглядається недосить виразно. Але всі принципові ухвали вищого партійного керівництва щодо ВУАН приймалися за його вирішальною участю, скріплювалися його підписом, ставали планами наступу на академію.

Помітна роль у цьому відводилася й академікові Грушевському. Залишаючись у таборі оточених, він водночас переходив і до лав нападаючих, не усвідомлюючи, що взяття «бастиону» трагічно позначиться не лише на супротивниках, а й на його власній долі.

Зміна керівництва ВУАН збіглася з початком кампанії по виборах до всесоюзної Академії наук. У квітні 1928 р. «Известия ЦИК» опублікували перелік 43 вакансій з низки спеціальностей. ЦК ВКП(б) надавав виняткового значення цій справі, тому створив спеціальну комісію Політбюро. За її дорученням завідуючий агітпропвідділом ЦК ВКП(б) А. Криницький надіслав партійним комітетам великих наукових центрів циркуляр про розгортання передвиборної кампанії, мета якої формулювалася так: «посилити партійний вплив серед кваліфікованої інтелігенції». В ньому також ставилося завдання формувати громадську думку, зокрема з допомогою преси, «за одних і проти інших кандидатів, не надаючи особливої уваги «нейтральним»¹⁹.

На Україні цей процес також відбувався під контролем ЦК КП(б)У. Спочатку Політбюро ЦК КП(б)У підтримувало висунення кандидатур Грушевського, Кримського і Багалія на вакантні посади до союзної академії. Однак хід переобрання складу президії ВУАН, зокрема колізія з Кримським, змусив внести певні корективи в позицію партійних органів. Уже 16 червня Скрипник у листі до ЦК КП(б)У висловив негативне ставлення Наркомосу щодо виставлення кандидатури Кримського на вакансію кафедр сходознавства з політичних міркувань²⁰.

У пресі було опубліковано список 205 претендентів на академічні посади²¹. Партійні комітети одержали лист ЦК ВКП(б), у якому містилися два списки претендентів — № 1 (41 особа для «активної підтримки») і № 2 (39 осіб, проти яких необхідно «грунтовно виступати»). Зокрема, по відділенню гуманітарних наук поряд з М. М. По-

¹⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 18.

²⁰ Там же, арк. 20.

²¹ Известия ЦИК.— 1928.— 21 юля.

кровським, Д. Б. Рязановим, М. І. Бухарінім та іншими, кого слід було всіляко підтримувати, йшли Грушевський і Багалій²².

У зв'язку з літніми відпустками проблема виборів до АН СРСР була перенесена на осінь, коли ця кампанія набула широкого розмаху. Агітпроп ЦК ВКП(б) надіслав черговий циркуляр, у якому вимагав «негайно розгорнути кампанію в пресі і громадсько-наукових організаціях». Як і раніше, в ньому містилася вказівка агітувати за певних кандидатів. Тільки цього разу їх список скоротився до 14 осіб, серед яких залишився Грушевський. Однак інших претендентів від УСРР на здобуття звань академіків не було. Стривожений таким поворотом подій нарком Скрипник звернувся до ЦК КП(б)У з проханням порушити клопотання про внесення до списку № 1 Писаржевського, Крилова та Заболотного²³. Такий лист до Москви незабаром було надіслано.

До цієї кампанії підключився новий Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор. Він вимагав постійно тримати його в курсі справ. Тим часом у Ленінграді* почали працювати академічні підкомісії, вимальовувалися реальні перспективи обрання висунутих вчених.

У жовтні Озерський докладно інформував Косіора про попередні прогнози і шанси претендентів від України. Щодо істориків він зазначав: «Грушевський проходить безумовно. Багалій не в активних фігурах». Керівник Укрнауки наголошував, що необрання Багалія «для нас буде надзвичайно невігідне», а Грушевського це піднесе, хоч змушений був визнати, що «з академічно-наукового боку Багалій нижче Грушевського, але громадський бік у Багалія більш пристойний». Він пропонував порушити перед ЦК ВКП(б) питання про вказівку щодо підтримки Багалія, а також Заболотного, кандидатуру якого висунули з певним запізненням. Озерський повідомляв, що у союзній пресі, крім Грушевського, нікому з українських вчених сприяння надано не було²⁴.

Секретаріат ЦК КП(б)У в зв'язку з цим доручив агітпропвідділу з'ясувати в ЦК ВКП(б) питання про можливість підтримки Багалія, а відділу друку — розпочати в пресі кампанію стосовно висунення академіків з тим, щоб редакції погоджували з ним тексти відповідних статей. Однак клопоти виявилися марними. Багалій не міг конкурувати з Грушевським, який на початку 1929 р. досяг «академічного олімпу» — став дійсним членом АН СРСР²⁵.

Ліквідація прямої опозиції щодо Грушевського у президії ВУАН не принесла йому очікуваних дивідендів. Нове керівництво зайняло щодо нього нейтральну позицію. Однак вищі республіканські кола знову охололи до колишнього кандидата в президенти академії. Влітку 1928 р. у Норвегії відбувся VI міжнародний конгрес істориків. До складу радянської делегації, очолюваної Покровським, від України ввійшли Грушевський, Слабченко, Яворський та Юринець. Однак з невідомих нам причин Михайло Сергійович до Осло не поїхав.

Кінець 1928 р. позначений розгортанням кампанії осуду «контрреволюційної діяльності» академіка Єфремова. 29 вересня Політбюро ЦК КП(б)У на доповідь Хвилі постановило «підняти громадську думку» з цього приводу. Члени вищого партійного керівництва республіки дійшли висновку про необхідність висилки Єфремова за межі України. Крім того, Хвиля надрукував статтю, яка поклала початок проведенню зборів з відповідним порядком денним у вищих навчальних закладах (інститути народної освіти, кооперативний, художній, народного господарства та ін.), установах, організаціях. Газета «Известия» опублікувала редакційну статтю під назвою «Носії ідей петлюрівщини в Українській академії». Трудові колективи висунули гасло «Геть Єфремова!».

²² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 22.

²³ Там же, спр. 2702, арк. 80—81.

* Президія АН СРСР тоді знаходилася в Ленінграді.

²⁴ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 27—29.

²⁵ Вісті Всеукраїнської академії наук.— 1929.— № 3—4.— С. 11.

При всій неприязні до опального академіка навряд чи Грушевський схвалив інспіроване анафемування Єфремова. У щоденниковому запису за 10 грудня останній зазначав, що на засіданні Ради академії до нього підійшов Грушевський і пошепки повідомив, що попередив Левицького про можливе обурення репресіями проти Єфремова і що нібито Скрипник радівся з головою ОДПУ Менжинським і вони вирішили не вдаватися до крайніх заходів. Єфремов інформацію сприйняв, але у щирість Грушевського не повірив.

Намагаючись не допустити їх блокування, координатори кампанії у газеті «Комуніст» наприкінці грудня вмістили статтю, спрямовану проти Грушевського. Не обійшлося в ній і без протиставлення позицій двох учених. Зокрема, президент ВУАН Заболотний, пояснюючи Єфремову причину прийняття президією академії ухвали про негативну оцінку його діяльності, послався на тиск з боку Наркомосу: «Вони говорять, що доведуть, що ніби ви й не вчений, бо он-де Грушевський історію пише в десятках томів, а у вас всього одна книжка».

Єфремов звернувся з листом до президії академії, в якому пояснював причини появи його статті у львівській газеті «Діло»²⁶, запевняв, що вона була спрямована проти нападок акад. Студинського на ВУАН. Він спростовував висунуті проти нього звинувачення: «З часу свого повороту до Києва в 1921 р. я працював виключно на науковому полі; я не займався й не займаюсь політикою ні явно, ні потайки». Президія ВУАН суворо засудила виступи Єфремова у закордонній пресі, вказала на затримку з їх спростуванням, але задовольнилася його заявою про лояльність щодо Радянської влади і визнала інцидент вичерпаним²⁷. Заболотний згодом зазначав, що президія була поставлена перед альтернативою: або вона доб'ється каяття Єфремова і засудить його дії, або його чекає заслання. Перший варіант здавався новому президенту ВУАН більш прийнятним.

Після ухвали президії ВУАН щодо Єфремова Політбюро ЦК КП(б)У 9 січня 1929 р. прийняло постанову «Про Академію наук», що знаменувала початок нової стадії антиєфремівської кампанії. В ній, зокрема, йшлося про організацію масової підтримки широкими колами інтелігенції, працівниками наукових установ рішення президії. Проведення цих заходів доручалося комісії у складі Любченка, Скрипника, Хвилі. Останній пункт постанови був коротким, але промовистим: «Визнати за необхідне зміну нашої лінії щодо матеріальної підтримки Грушевського». У ставленні до нього з боку республіканського керівництва відбувся серйозний поворот. Залишилася позаду тривала смуга сприяння офіційних кіл академікові-реємігрантові. Ця допомога була напіввимушеною, розрахованою на зростання лояльності відомого вченого і колишнього політичного діяча до Радянської влади, на використання його для зміни керівництва ВУАН.

Однак тепер необхідність у його послугах як противаги керівництву академії відпала. Після повернення на батьківщину він не збирався переводити Історичну секцію на марксистсько-ленінські рейки і в умовах неминучого (за Сталіним) «загострення класової боротьби» міг перетворитися в небезпечного внутрішнього ворога, який «не роззброївся». Тому матеріальна підтримка Грушевського для тих, хто розмірковував саме так, на ділі означала посилення впливу буржуазної методології в історичній науці. На такий мінорний ноті завершувалося перше п'ятиріччя перебування Грушевського на рідній землі за Радянської влади.

(Далі буде)

Показано острую политическую борьбу вокруг изменения руководства ВУАН, освещается роль в ней академика М. С. Грушевского.

²⁶ Діло (Львів).— 1928.— 25 лип.

²⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 31, 38—39.